

Sergij Vilfan

Arhivski viri za zgodovino Slovencev 1848—1918

Objavljamo celotno besedilo referata, od katerega so bili na posvetovanju podani le izvlečki.

PROVENIENCA IN PRVOTNA UREDITEV KOT ORIENTACIJSKI SREDSTVI

Kljub omejitvi na zadnjih sedem desetletij habsburške monarhije je uvo-
doma potrebnih nekaj splošnih in ne le za to dobo veljavnih pojasnil o tem, po
kakšnih vodilih je zasnovan ta referat. Od samega začetka je bilo namreč jasno,
naj težišče referata ne bo na ožji problematiki, ki se v zvezi z novejšim gradivom
postavlja samim arhivom, temveč naj bodo v ospredju neposredni interesi upo-
rabnika arhivskega gradiva.

Ko govorimo o teh interesih, je treba verjetno najprej pojasniti nekatere
morebitne nesporazume in postaviti neke meje pričakovanjem, ki so za zdaj
gotovo prenaglжена, ki pa jim skoraj gotovo tudi v prihodnje ne bo mogoče
v celoti ustreči. Nesporazum utegne nastati, če uporabnik meni, da je arhivski
zavod že sam po sebi informator o vseh mogočih podrobnostih, prenaglжено
pa bi bilo pričakovanje, naj ima arhivist na vsako zgodovinarjevo vprašanje
že vnaprej izdelan odgovor. V resnici je arhiv dolžan v okviru svojih — pra-
viloma omejenih — možnosti postopoma doseči kar največjo preglednost gra-
diva in izdelovati pripomočke za njegovo uporabo. Toda takoj bomo videli, da
ima vse to delo v vsakem primeru svoje meje in da bo normalni način uporab-
ljanja arhivskega gradiva ostal v tem, da si vsak uporabnik sam nabere podatke
iz gradiva, ki si ga je naročil v čitalnico.

Še nekako okrog leta 1900 so ponekod in nekoliko tudi pri nas skušali do-
seči neposredni pregled nad snovjo s tem, da so razmetavali prvotni, v pisarni
ustvarjeni red in razporejali spise po snovi. Vezanih zapisnikov in podobnih
knjig tak način preurejanja k sreči ni mogel prizadeti, dovolj škode pa je na-
pravil v spisih, ki jih je zajel. Ni ga namreč zlepa spisa, ki bi ga mogli po snovi,
zanimivi za različne raziskovalce, razporediti le na eno mesto. Če je npr. de-
želni knez v 16. stoletju zahteval od deželnih stanov davke, je pri tem lahko v
eni propoziciji obravnaval položaj na turški meji pa tudi svoje preglavice s
Francozi ali z Benetkami, predlagal načrt za deželno obrambo in še za ureditev
marsikatero druge zadeve. Stanovi so lahko odgovorili s svojimi težavami od
trgovine s soljo in mitnine za živino do verskih reformacijskih zahtev itd. Svo-
ječasna preuvrstitev, po kateri je vsak tak spis prišel samo pod eno snov, je
povzročila, da je bil mrtev za vsakogar, ki bi se ukvarjal z drugo, prav tako
ali še bolj pomembno snovjo, pod katero spis ni bil vložen. Za novejše arhive

je vsako preurejanje po snovi (razen v zelo izjemnih primerih) še dosti bolj usodno, kajti ti spisi so normalno nastajali v zelo dobro urejenih registraturah kot zaokrožene, po jasnih pravilih sestavljene celote, h katerim so se sproti sestavljali pregledi — delovodniki, indeksi itd. Vsako preurejanje novejših arhivskih fondov po snovi torej ni, le neizvedljivo zato, ker lahko en spis zadeva več snovi, temveč je tudi nesmotrno zato, ker razbija historično utemeljene celote in uničuje vrednost že obstoječih pripomočkov, v katerih tiče desetletja natančnega dela in ki jih zlepa ni moč nadomestiti. To velja tudi za tiste registrature, ki so že po prvotni ureditvi uporabljale razpored po snovi; ta ni bil načrtovan za potrebe zgodovinarja, temveč po lastni logiki, pa ga kljub temu ne gre zavreči v prid drugačnim snovnim razporedom.

Vse te izkušnje in okoliščine so privedle do tega, da danes velja v arhivih načelo provenience in prvotne ureditve: kar je nastalo pri enem ustvarjalcu gradiva, ostane skupaj, prvotna ureditev pa se praviloma spoštuje, obnavlja, izpopolnjuje in na razne načine utrjuje. Pregled gradiva je treba doseči v prvi vrsti s samo, po izviru in ureditvi ustrezno strukturo gradiva, ki se prikaže z inventarjem. V okviru tako dosežene preglednosti se uporabljajo deloma prvotni pripomočki, deloma pa še nadaljnji, po potrebi izbrani in v arhivu izdelani pripomočki.

Ti nadaljnji pripomočki naj bi podrobneje in neposredneje kot struktura, praviloma po snovi, dajali vpogled v gradivo in naj bi torej bolje izpolnili tista pričakovanja, ki jih je nekoč urejanje po snovi razočaralo. Toda taki pripomočki imajo smisel le, če računajo s potrebami vseh mogočih uporabnikov najrazličnejših strok. Že navadna kupna pogodba za zemljišča ima lahko z gledišča uporabnika najrazličnejši pomen: lahko je prvi dokaz o ustanavljanju neke zelo pomembne tovarne, lahko je dokaz špekulacije ali pa je prodal zemljišče nekdo, ki se je izselil v Ameriko; nekoga bo bolj zanimalo, da je kupec ali prodajalec zelo slavna oseba, drugega bo zanimalo le to, da je pogodbo morda koncipiral Prešeren, zopet drugi se bo zanimal za ceno zemljišč v različnih dobah itd. Kako naj bi vsem ustregli? — Vsak dan se srečujemo z drugim primerom, uporabo gradbenih spisov. Vprašanja se lahko glase: želim načrt te in te hiše; kdo je projektiral to in to hišo; katere hiše v Ljubljani je projektiral Plečnik, katere Fabiani itd.; katera hiša je stala prej na tem in tem mestu; kdo je kot investitor zidal to in to hišo in tako naprej. Da lahko samo za Ljubljano in samo do leta 1940 odgovorimo na večino teh vprašanj in da načrte hitro najdemo, je bilo potrebno delo enega delavca skozi kakih 10 let, obdelal pa je približno 20.000 spisov z načrti in delal po obrazcih, torej po natančno vnaprej določenih smernicah, ne da bi moral premišljati o tem, v katero snov bi posamezni spis še lahko sodil (npr. kinematografija, gledališke dvorane, stanovanjska kultura itd.). Delo je bilo ekonomsko upravičeno: en sam založen načrt za večjo zgradbo lahko pomeni večjo škodo kot znašajo vsi letni prejemki enega delavca. Toda pomislimo, da je bilo na ta način v desetih letih obdelanih na razmeroma enostaven način le približno 20.000 spisov in premislimo še drug račun. Razvitejši arhivi pri nas imajo danes na skrbi že okrog 5.000 tekočih metrov gradiva, republiški arhiv Slovenije pa precej več. Na 1 tkm gradiva je treba računati 10 milijonov listov papirja, na en list pa zelo skromno po 10 podatkov. En tkm gradiva pomeni torej vsaj sto milijonov podatkov. Tudi če bi samo prepisovali gesla brez kakršnega koli razmišljanja in bi jih napisali na uro sto, bi 1 tkm gradiva ekscerpitali v milijon urah, ne da bi pri tem računali čistopis, razvršča-

nje itd. Pri tem tudi nismo računali dela, ki ga je treba opraviti pred sestavo takega pripomočka, namreč popolno obdelavo in ureditev gradiva z vsem, kar je s tem v zvezi. Razen tega bo vsak izpisovalec nujno subjektiven in bo mogoč primerno upoštevati le svojo lastno stroko. Že pri sestavljanju dosti obsežnih registvo srednjeveških listin se izpuščajo formulacije, ki imajo za družbeno in pravno zgodovino ključni pomen, še mnogo težje pa je najti pravo mejo med pomembnim in nepomembnim v spisovnem gradivu. Vse to so razlogi, iz katerih ne smemo postavljati podrobnemu evidentiranju po snovi prevelikih zahtev. Iz istih razlogov tudi vsaj zaenkrat v arhivih ni misliti na uporabo computerja ne pri nas, ne drugod. Glavno delo je namreč pri njem ugotavljanje, klasificiranje in vlaganje podatkov, in to delo mora opraviti človek. Computer podatke samo hitreje najde in kombinira.

Vsak uporabnik gradiva v arhivih se bo torej moral v ogromni večini primerov hočeš nočeš sprijazniti s tistim načinom dela, ki se je v dosedanji praksi pokazal kot najbolj ekonomičen in kot izvedljiv: izhajati bo moral iz tega, kateri organi, organizacije itd. so utegnili ustvarjati v svoji dejavnosti gradivo, ki ga zanima; ugotoviti bo moral, kje se hranijo njihovi arhivski fond; pozanimati se bo moral v arhivu, kako so ti fond urejeni in kako se je treba po njih orientirati itd.

In tako tudi ta referat — prav z-gledišča uporabnika — ni razporejen v prvi vrsti po različnih panogah zgodovinarstva, torej ni razporejen po snovi, temveč po ustvarjalcih gradiva. Vendar se prijem od običajnega načina, po katerem navajamo ustvarjalce gradiva, bistveno razločuje.

Običajno namreč razporejamo ustvarjalce fondov po posameznih arhivskih zavodih, le redkokdaj pa dodajamo skupen pregled za več arhivov. Ustvarjalce fondov navajajo po posameznih arhivih bolj ali manj razčlenjeno najprej rokopiisni sezname ali popisi, ko so ti dovolj dozoreli, pa tiskani popisi fondov, ki včasih upravičeno ali tudi neupravičeno nosijo naziv inventarji. Z zelo izčrpnimi popisi fondov so prišli za naše ozemlje najprej — deloma že pred prvo svetovno vojno — na dan nekateri avstrijski arhivi, razmeroma zgodaj tudi tržaško-reški arhiv. V zelo skromnih razmerah med obema vojnama slovenski arhivi — kolikor jih je sploh bilo — zaostanka niso mogli odpraviti. Odpravili pa so ga zelo temeljito med leti 1959 in 1965, ko so izšli trije popisi fondov za vse arhive v Sloveniji in tudi za vse arhivske zbirke po muzejih, knjižnicah in podobnih zavodih. S tem smo prehiteli ne samo druge republike v Jugoslaviji, temveč tudi Avstrije in tržaško-goriške arhive, ki imajo pač objavljene popise za posamezne arhivske zavode, ne pa za cela ozemlja. Najslabši vpogled imamo danes v koroške arhive, vendar imamo tudi zanje vsaj nekaj osnovnih podatkov.¹

¹ Seznam glavnih objavljenih inventarjev oz. pregledov, ki so še danes kolikor toliko pomembni, je dodan v seznamu kratic. K temu prim. za inozemstvo tudi Slov./Vodn., str. 567 sl. Značaj nekega pregleda imata poleg tega še npr. članka M. K o s s, Iz Državnega arhiva v Trstu Jugoslaviji izročene arhivalije, Zgodovinski časopis 15/1961, str. 197 sl. in J. M a č e k, Gradja koju je Državni arhiv Slovenije preuzeo od Državnog arhiva u Trstu, Arhivist 12/1962, zv. 1, str. 160 sl. Vendar so glavni podatki, ki jih navajata ta dva članka, tudi upoštevani v Slov./Vodn., str. 37 sl. — Pregleda, ki ga je za Koroški deželni arhiv objavil M. W u t t e, Das Archiv des Geschichtsvereines für Kärnten, Carinthia I, 103/1913, str. 52, skoraj nisem uporabljal, ker vsebuje le malo podatkov, ki bi segali v tukaj obravnavano dobo. Zato se podatki za Koroško opirajo v glavnem na naštetje v HÖW. — Pred nedavnim so začeli objavljati precej obsežne pregleda, vendar v manj sistematičnem zaporedju in deloma bolj izčrпно kot Slov./Vodn., tudi arhivi Vojvodine: Naučno obaveštajna sredstva o arhivskoj građi u arhivima Vojvodine, 1. Istorijiski arhiv APV, Katarina Krajinović, Savez zemljoradničkih zadruga, Vera Trujić, Prometna centrala zemljoradničkih zadruga, Sr. Karlovci 1968; 2. Istorijiski arhiv SAPV, Nikola Nikolić i Tatjana Bulić, Arhivski fondovi o agrarnoj reformi i kolonizaciji 1919—1945; Istorijiski arhiv Zrenjanin, Milan Djukanov, Arhivski fondovi o agrarnoj reformi i kolonizaciji 1920—1944, Sremski Karlovci 1969.

Razmeroma precejšnja izčrpnost objavljenih popisov fondov nam danes omogoča, da gremo korak naprej in si vprašanje zastavimo drugače: ne vprašujemo se več v prvi vrsti, kaj hrani neki arhiv, temveč se vprašamo: kateri najpomembnejši ustvarjalci gradiva so delovali v dobi, ki jo obravnavamo, in kaj nam je od njih ostalo. Šele na drugem mestu nas ob tem zanima, kateri arhiv hrani ustrezeni fond, njegov del ali ostanek. Inventarji, popisi fondov in vsaj nekateri vodniki se drže torej tektonike posameznih arhivov in v njenem okviru razporejajo ustvarjalce, mi pa hočemo izhajati iz sestave samih ustvarjalcev gradiva, torej predvsem iz strukture organov in organizacij in ob njej navesti arhive. S takim prijemom, ob katerem izhajamo iz ustavne, upravne in deloma politične zgodovine in ob njej razporejamo tisto, kar zdaj vemo o posameznih fondih, začenjamo orati ledino. Zato danes niti ne želimo, niti ne moremo sestaviti neke izčrpane analize o fondih, ki so se nam ohranili in o tistih, o katerih nimamo podatkov ali ki so v celoti ali večinoma propadli. Gre nam le za splošno skico, pri kateri se moramo vrh tega zadovoljiti s tem, da organizacijsko strukturo samo nakažemo, ne da bi navajali kompetence posameznih organov in področje dejavnosti posameznih organizacij.

Referat je torej nastal tako, da so bili zelo sumarno ekscerpirani in sistematično razporejeni predvsem nekateri najbolj markantni, zelo izbrani podatki iz objavljenih pregledov oz. inventarjev. Sistematične poizvedbe so bile izvedene le v skromnem obsegu.²

Ko smo se prvič v ožjem krogu pogovarjali o gradivu za ta referat, smo z nekolikšno nelagodnostjo ugotovili marsikatero vrzeli v naši informiranosti. Vrzeli se bodo pokazale tudi v naslednjem pregledu. Treba jih je vzeti v zakup. Na zborovanju avstrijskih arhivarjev je bil pred nekaj meseci stavljen predlog, naj bi se s posebno anketo ugotovilo, kaj je s fondi avstrijskih deželnih zborov. Če je v Avstriji položaj tak, si ne moremo postaviti naloge, da bomo pri nas vsa vprašanja na mah razrešili.

PREGLEDNA SKICA

I. Avstro-Ogrska

A) *Skupni organi*. Po dualizmu je bilo razmeroma malo zadev skupnih obeh državnima deloma. Na predstavniki ravni sta delovali *delegaciji*, od katerih je vsaj nekaj gradiva ohranjenega.³ Fonde skupnih ministrstev so v glavnem

² Le o nekaterih pomembnejših vprašanjih, ki so mi bila nejasna, sem poizvedoval pismeno. Prejel sem pojasnila od generalnega direktorja avstrijskih državnih arhivov H. L. Mikoletzkega in od direktorja Splošnega upravnega arhiva na Dunaju, W. Goldingerja. V zvezi s posvetom ob pripravah tega referata je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja anketiral nekatere posameznike, ki so že delali v tujih arhivih ali ki so sicer imeli vpogled v nekatera odprta vprašanja. Odgovore so dali: L. Bezlaj-Krevel za Goriško v imenu Goriškega muzeja, D. Klen v imenu Historijskega arhiva na Reki, A. Leskovec za mariborsko območje, F. Ostanek za področje šolstva, S. Pahor za Trst, J. Pleterski za Koroško, F. Rozman za Dunaj in F. Šebjanič za Prekmurje. Vsem navedenim gre moja topla zahvala. Zaradi splošno-informativnega, celo do neke mere poskusnega značaja tega elaborata, ki ni namenjen obdelavi podrobnosti, sem le malo uporabil nekatere druge, v prihodnje gotovo tudi pomembne vire, s pomočjo katerih bi se moglo marsikaj dopolniti: npr. seznam jugoslovanskih zahtevkov iz leta 1960 do Avstrije na podlagi arhivske konvencije iz leta 1923 (za Slovenijo je nadalje rokopisne Slovenije), ki deloma daje nekoliko več vpogleda v gradivo kot tiskani inventarji, zahtevke po konvenciji, le nekoliko sem dodal po dodatnih poizvedbah že po posvetovanju 25. nov. 1969.

³ V tem arhivu sta še danes fonda obeh delegacij (sporočilo generalnega ravnatelja H. L. Mikoletzkega). O pojmu delegacij in skupnih ministrstev gl. literaturo v op. 18.

tudi obdržali Avstrijci. Glavni del fonda *zunanjega* ministrstva⁴ je tim. politični arhiv;⁵ podskupina o »početju Slovanov« 1914—1918 je bila po prvi svetovni vojni odstopljena Češkoslovaški.⁶ Skupina fondov diplomatskih predstavništev v dunajskih arhivih⁷ ni popolna. Arhiva avstrijskih poslaništev v Beogradu in Cetinju in arhivi raznih konzulatov v Srbiji in Makedoniji so danes v beograjskem diplomatskem arhivu.⁸ Nekaj dokumentov v teh arhivih zadeva tudi Slovence. Za začetek tu obravnavanega obdobja utegne biti zanimiva tudi korespondenca zunanjega ministrstva z deželnimi oblastmi v naših deželah do 1864.⁹ — Dokaj izčrpni so objavljeni podatki za *vojno* ministrstvo 1848—1918,¹⁰ poleg katerega je krajši čas delovalo tudi *mornariško* ministrstvo 1862—1865.¹¹ — Fond *skupnega finančnega* ministrstva¹² je v finančnem arhivu na Dunaju, razen gradiva, nastalega pri oddelku tega ministrstva za Bosno in Hercegovino, ki je v Sarajevu.¹³

B) *Avstrija (Cislitvanija, v državnem zboru zastopana kraljestva in dežele)*. — 1. *M o n a r h*. Težko je ločiti cesarjev arhiv, ki zadeva obe državni polovici, in tistega, ki zadeva le Avstrijo. Zato naj bo tu kratko opravljen na enem mestu. V sestavu rodbinskih spisov za obravnavano dobo ni pričakovati kaj posebnega za slovensko zgodovino, pa čeprav bi šlo za premoženjske zadeve.¹⁴ Več za politično zgodovino pomembnega bi se morda s potrpljenjem našlo v poročilih cesarju (Vorträge) in drugih cesarju predloženih dokumentih.¹⁵ V arhivih dvornih organov¹⁶ je pričakovati za slovensko zgodovino kvečjemu le prav malo.¹⁷

2. *Organi državne zakonodaje in uprave*.¹⁸ — a) *Državni zbor in njegovi neposredni predniki*. Razen tiskanih zapisnikov sta zgodovinarju v arhivskih zavodih dostopna le fonda *državnega zbora stare vrste* 1851—1861¹⁹ in *državnega sveta* 1861—1868.²⁰ Drugo gradivo hrani po zadnjih podatkih še vedno pisarna predsednika narodnega sveta,²¹ kjer sta fonda obeh *zbornic državnega zbora* 1861—1918 le omejeno dostopna.

⁴ HHStA, IÖSA V/4, str. 435 sl.

⁵ Ibid., str. 442 sl.

⁶ Ibid., str. 443.

⁷ Ibid., str. 468 sl.

⁸ Npr. kratka omemba v arhivski konvenciji iz l. 1923.

⁹ HHStA, IÖSA V/4, str. 429 sl.

¹⁰ KA, IÖStA VIII/1, str. 145 sl.

¹¹ KA, IÖStA VIII/2, str. 57.

¹² Pojasnilo generalnega direktorja H. L. Mikoletzkega.

¹³ Arh./Dod. IV, (1955), str. LXVI.

¹⁴ HHStA, IÖSA V/5, str. 20 sl.

¹⁵ HHStA, IÖSA V/4, str. 421 sl., IÖSA V/5, str. 150 sl.

¹⁶ O njih prim. I. Zolger, *Der Hofstaat des Hauses Österreich*, Wien 1917.

¹⁷ HHStA, IÖSA V/5, str. 273 sl., morda nekaj ob pripravah cesarjevih potovanj, saj so v starejših časih taka potovanja dajala povod za različne poizvedbe, za organiziranje folklornih prikazov itd.; *ibid.*, str. 299 pod XV; prim. tudi str. 307 sl.; ne vemo, ali spisi vrhovnega lovskega mojstra, npr. sezname o sestoji divjačine 1847—1894 (*ibid.* str. 334 sl., zlasti 337), zadevajo tudi kaka lovišča na Slovenskem.

¹⁸ Za informacijo o sestavu in pristojnosti organov, ki jih navajamo v točkah 2—5 prihaja v poštev npr. tale literatura: E. Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst... I-VII, Wien 1895—1901⁵, Index 1903, Ergänzungen I-III, 1909, 1913, 1914; A. Huber — A. Dopsch, *Österreichische Reichsgeschichte*, Wien 1901; L. Gumpłowicz — R. Bischoff, *Das österreichische Staatsrecht*, Wien 1907³; J. Ulbrich, *Das österreichische Staatsrecht*, Tübingen 1909⁴; E. Mischler — J. Ulbrich, *Österreichisches Staatswörterbuch I—IV*, Wien 1905—1909²; S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961 (v nadaljnjem PZS); nekaj nadaljnjih naslovov gl. v *idem*, *Rechtsgeschichte der Slowenen*, Graz 1968, str. 17/18.

¹⁹ HHStA, IÖSA V/5, str. 257 sl.; PZS, str. 437 sl.

²⁰ HHStA, IÖSA V/5, str. 265 sl.; PZS, str. 438.

²¹ Kanzlei des Präsidenten des Nationalrates, HWÖ, str. 180.

Arhiv jugoslovanskega kluba 1917-1918 je bolj ali manj ohranjen, toda razbit.²²

b) *Vlada, ministrstva.*²³ O dopisovanju med zunanjim ministrstvom in člani avstrijske vlade do 1860 je ohranjen tim. *Notenwechsel.*²⁴ Originalni zapisniki *ministrskega sveta* oz. konference (razen kolikor je šlo za primere, predložene cesarju, gl. zg., 1) so bili vsaj v veliki meri uničeni ob požaru 1927.²⁵ Fond *predsedstva ministrskega sveta* 1867—1918, ki je zdaj v dunajskem Splošnem upravnem arhivu, je bil sploh ob požaru močno prizadet; nepoškodovano je ostalo le gradivo oddelka za tisk.²⁶

Pravkar omenjeno uničenje leta 1927 ob požaru v stavbi justičnega ministrstva je posebno prizadelo fonda *notranjega in justičnega ministrstva* 1848—1918, tako da so ohranjeni le posamezni deli.²⁷ V dunajskem Splošnem upravnem arhivu so tudi fonda *trgovinskega ministrstva* 1848—1918, *poljedelskega ministrstva* 1868—1918, ministrstva za *javna dela* 1908—1918 in ministrstva za bogočastje in uk do 1918.²⁸ Isti arhiv hrani tudi drobce gradiva ministrstva za *deželno brambo in javno varnost* 1868.²⁹

Arhiv *finančnega ministrstva*, ki ga hrani v samostojni zgradbi poseben pododdelek, obsega razen fonda samega ministrstva tudi fonde drugih centralnih finančnih oblastev, pa tudi drobce fondov nekaterih drugih ministrstev (za *javna dela*, za *poljedelstvo in rudarstvo*) in arhiv *oddelka za rudarstvo.*³⁰

Poseben oddelek Državnega arhiva na Dunaju, prav tako v samostojni zgradbi, se imenuje prometni arhiv in hrani mdr. fond *železniškega ministrstva* 1896—1918³¹ in dele fondov drugih gospodarskih ministrstev, ki zadevajo železnice, zlasti ministrstva za *trgovino, obrt in javne zgradbe* 1849—1859,³² ministrstva za *trgovino in narodno gospodarstvo* 1861—1867³³ in *trgovinskega ministrstva* 1868—1896.³⁴

Po konvenciji iz leta 1923 in po restituciji je prišlo nekaj drobcev iz fondov dunajskih ministrstev tudi v Arhiv Slovenije.³⁵

c) *Deželne vlade, namestništva in podobni državni organi za dežele ali skupine dežel.* Fondi teh organov so v splošnem dobro ohranjeni na sedežih teh oblastev, tako da se lahko omejimo na naštetje glavnih podatkov po objavljenih pregledih fondov.

*Ljubljana, Arhiv Slovenije: gubernij do 1849,*³⁶ *deželna vlada in predsedstvo* 1850—1918.³⁷

²² AS, Slov./DAS, str. 135; PAM, Slov./Vodn., str. 147; Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Slov./Vodn., str. 465.

²³ A. Cz ed i k, Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien 1861—1916, I—IV, Teschen (Wien), Leipzig 1917—1920. O posameznih ministrstvih so tudi posebne študije.

²⁴ HHStA, IÖSA, V/4, str. 423 sl.

²⁵ Perroni, str. 29; J. P o l e c, Požgani dunajski arhivi, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo, VII—VIII/1926—1927, str. 54 sl., zlasti str. 56; prim. tudi op. 26.

²⁶ Sporočilo ravnatelja W. Goldingerja.

²⁷ Inventar IÖSA I je zato zastarel.

²⁸ VA, HÖW, str. 162 sl.

²⁹ Inform. Rozman in kot v op. 26.

³⁰ FA, HÖW, str. 164 sl.

³¹ Verkehrsarchiv, IÖStA IX, str. 35 sl.

³² Ibid., str. 18 sl.

³³ Ibid., str. 32 sl.

³⁴ Ibid., str. 25.

³⁵ AS, Slov./DAS, str. 91 sl.; Slov./Vodn., str. 49 sl.

³⁶ AS, Slov./DAS, str. 61.

³⁷ Ibid., str. 64 sl., dopoln. za 1850—1860 Slov./Vodn., str. 44 sl. in od 1861 dalje ibid., str. 45.

Trst, Državni arhiv: *gubernij do 1850, namestništvo 1850—1918*.³⁸

Gradec, Deželni arhiv: *gubernij do 1850*,³⁹ *namestništvo 1850—1905*.⁴⁰

Celovec, Deželni arhiv: *Namestništvo in deželno glavarstvo s. d., deželna vlada 1849—1925*.⁴¹

Na stopnji državnih organov za dežele se navajajo zlasti tudi komisije oz. direkcije za *zemljiško odvezo*,⁴² nadalje npr. državno *knjigovodstvo* do 1872,⁴³ *gradbena* direkcija,⁴⁴ deželna komisija za *alodializacijo fevdov* v Istri in na Goriškem⁴⁵ in *namestniško svetovalstvo* za mesto Trst in okolico.⁴⁶

d) *Okrožni uradi (kresije) oz. vlade*. Po svoji dejavnosti segajo le malo v dobo, ki jo tukaj obravnavamo. Najpozneje v teku šestdesetih let so bili na splošno odpravljeni. Njihovi arhivi so slabo ohranjeni. Na Kranjskem so bila tri zelo zgodaj odpravljena okrožja. Od ljubljanske kresije je ohranjen majhen del v Arhivu Slovenije,⁴⁷ drugi del v ljubljanskem Mestnem arhivu,⁴⁸ toda skoraj samo starejši material. Prav tako ohranjeno gradivo postojnske kresije sega komaj čez leto 1848⁴⁹ in tudi gradivo novomeške kresije je v tej zvezi komaj omembe vredno.⁵⁰ Podobno bo *drugod*⁵¹ in zlasti na *Koroškem*, čeprav so podatki, objavljeni za celovško in velikovško kresijo⁵² zelo skopi.

e) *Okrajna glavarstva*. Bila so tista državna upravna oblastva, ki so imela najbolj neposredne stike s terenom. Njihovi fondi so bogati viri za regionalno in krajevno zgodovino, posebno za gospodarsko in politično. Kolikor imamo danes pregleda, so fondi okrajnih glavarstev po večini zelo fragmentarno ohranjeni ali pa sploh uničeni. Najbrž pa njihovi ostanki še niso v celoti prišli v arhive ali pa se bodo v arhivih polagoma izluščili iz drugih celot, v katere so bili v teku časa preneseni. V splošnem so tudi objavljeni podatki o teh fondih in delih fondov, ki jih hranijo arhivi, zelo skopi. Če je fond nekega okrajnega glavarstva ohranjen v povezavi z gradivom naslednika, ki je deloval v Jugoslaviji med obema vojnama, je pogostoma nemogoče presoditi brez natančnejšega vpogleda v gradivo, kolikšen del ga je nastal že v dobi stari Avstrije.

Vsaj na bivšem *Kranjskem* je, kot je danes viden, verjetno najbolj popolno ohranjen fond okrajnega glavarstva Ljubljane okolice, ki ga prav tako kot fonde okrajnih glavarstev Kranja, Radovljice, Postojne in Sežane hrani Arhiv Slovenije.⁵³ Gradivo postojnskega in sežanskega glavarstva je prišlo šele pred nekaj leti iz Trsta v Ljubljano.⁵⁴ Fond okrajnega glavarstva v Voloski, pod ka-

³⁸ Perroni, str. 41 sl.; mikrofilmi vseh rezervatnih predsedstvenih spisov 1815—1916 in izbranih predsedstvenih ter splošnih spisov v AS. Mikrofilme izbranih spisov pomorske vlade 1850—1923 so prevzeli hrvaški arhivi.

³⁹ Posch, str. 189 sl.

⁴⁰ Posch, str. 191 sl.

⁴¹ HÖW, str. 189.

⁴² Ljubljana, AS, Slov./DAS, str. 68 sl.; Trst, Državni arhiv, Perroni, str. 42, mikrofilmi za območje Kopra in Pirana v AS; Gradec, Deželni arhiv, Posch, str. 190 sl.

⁴³ Gradec, Deželni arhiv, Posch, str. 200 sl.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 206 sl.

⁴⁵ Trst, Državni arhiv, Perroni, str. 42; mikrofilmi v AS.

⁴⁶ *Ibid.*, str. 45.

⁴⁷ AS, Slov./DAS, str. 93 sl.

⁴⁸ Slov./MALJ, str. 159.

⁴⁹ AS, Slov./DAS, str. 94; Slov./Vodn., str. 51; prim. Perroni, str. 46.

⁵⁰ Novomeški muzej, Slov./Vodn. str. 301.

⁵¹ Za primorska okrožja, kolikor fondi niso bili po drugi vojni izročeni Jugoslaviji, prim. Perroni, str. 43 sl. O celjskem in mariborskem okrožju gl. Posch, str. 212 sl. zlasti 216, 217, o okrožnem gradbenem uradu *ibid.*, str. 206 sl.

⁵² Celovec, Deželni arhiv, HÖW, str. 189.

⁵³ AS, Slov./DAS, str. 97 sl.; Slov./Vodn., str. 51 sl.

⁵⁴ Tako da prenehajo veljati zadevni vpisi v Perroniju, str. 44, 46.

terega je spadalo nekaj slovenskega ozemlja, je še danes na Reki.⁵⁵ Izmed *primorskih* okrajnih glavarstev omenja Perroni še goriško, gradiško in koprsko.⁵⁶ Kolikor danes vemo, so ti fondi še ostali v Trstu oz. onstran meje.⁵⁷ Slednjič imamo podatek, po katerem je ohranjen del arhiva civilnega komisariata za politični okraj Tolmin s sedežem v Kobaridu 1915—1917.⁵⁸ Po tem preskoku na Primorsko naj še navedemo, da je zunaj Arhiva Slovenije ohranjenih za *Kranjsko* le malo fondov okrajnih glavarstev. Še najbolj popoln je videti novomeški.⁵⁹ Ohranjen je bil tudi kočevski, vendar je bil z nestrokovnim ravnanjem zelo okleščen in predelan.⁶⁰ — Izmed štajerskih fondov, ki jih hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru, je za tu obravnavano dobo pomembnejši kvečjemu fond okrajnega glavarstva v Slovenjem Gradcu, od katerega pa je ohranjenih le 20 fasciklov zaupnih in obrtnih spisov.⁶¹ Precej obsežen je fond leta 1868 ustanovljenega okrajnega glavarstva v Brežicah, pri katerem pa iz popisa ni razvidno, kako je ohranjeno gradivo, nastalo pred letom 1918.⁶² Tako je treba velik del štajerskih okrajnih glavarstev pred prvo svetovno vojno iskati v popisu graškega deželnega arhiva, ki pa je tako sumaren, da je težko vnaprej presoditi stopnjo ohranitve.⁶³ — Še slabše smo poučeni po nejasnem naštevanju o Koroški,⁶⁴ kjer se omenjata npr. okrajni glavarstvi Beljak in Velikovec, toda brez navedbe mejnih letnic.

Leta 1890 je bilo na Kranjskem enajst okrajnih glavarstev, na Goriško-Gradiškem so bila štiri, za slovenski del Koroške jih je delovalo šest, za slovenski del Istre dve, na Slovenskem Štajerskem jih je imelo sedež šest, ki jim je treba prišteti vsaj še radgonsko. Skupaj je torej gradivo za slovensko zgodovino nastajalo pri 30 okrajnih glavarstvih. Vsaj od dobre polovice je nekaj ohranjenega, toda zadovoljivo je ohranjeno gradivo le od nekaterih.

Precej občutne vrzeli, ki so se pokazale v ohranitvi fondov okrajnih glavarstev, se le nekoliko zmanjšajo z ugotovitvijo, da je funkcijo teh glavarstev opravljalo tudi nekaj *statutarnih občin* (Ljubljana, Gorica, Celovec, Maribor, Celje in Ptuj), o katerih bo, prav tako kot o Trstu, govora v poglavju o avtonomnih organih.

3. Sodišča, državna tožilstva in državna pravdništva (finančne prokureture). — a) *Vrhovno sodišče in upravno sodišče*. Med spisi vrhovnega sodišča je bilo nedvomno precej takih, ki so zadevali Slovenijo, med drugim tudi nekaj načelnih sklepov o vprašanju slovenščine kot uradnega jezika. Ob požaru justične palače 1927 je bil fond (1848—1927) uničen, izvzemši tiste njegove dele, ki so bili prej izročeni Češkoslovaški in ki so zdaj v Brnu.⁶⁵ Pač pa vemo, da je ohranjenega nekaj gradiva upravnega sodišča od leta 1876 naprej.⁶⁶

b) *Višja deželna sodišča* (= apelacijska sodišča). Po nekaterih začetnih reorganizacijah sta delovali za slovensko ozemlje višji deželni sodišči v Gradcu

⁵⁵ Perroni, str. 112; OIAR, str. 364.

⁵⁶ Perroni, str. 44, 45.

⁵⁷ Informacija Pahor.

⁵⁸ Arhiv v Novi gorici, informacija Bezljaj—Krevel.

⁵⁹ Dolenjski muzej, Slov./Vodn., str. 302.

⁶⁰ Muzej Kočevje, Slov./Vodn., str. 267 sl., 494 sl.

⁶¹ PAM, Slov./Vodn., str. 124.

⁶² Zgodovinski arhiv v Celju — Muzej Brežice, Slov./Vodn., str. 251.

⁶³ Večidel gre le za gradivo, nastalo pred letom 1868 ali sploh za drobce. Posch, str. 212 sl.

⁶⁴ HÖW, str. 188.

⁶⁵ Sporočilo ravnateljca dunajskega Splošnega upravnega arhiva W. Goldingerja.

⁶⁶ VA, HÖW, str. 163.

in Trstu. Obravnavali sta številne zadeve s slovenskega ozemlja, med njimi tudi mnoge gospodarsko in politično pomembne primere. Fond višjega deželnega sodišča v Gradcu, pravzaprav le njihovih leta 1854 odpravljenih prednikov, hrani štajerski deželni arhiv.⁶⁷ Kolikor sem mogel zvedeti ob drugi priložnosti s pisnimi in ustnimi poizvedbami, je bil fond samega sodišča po anšlusu leta 1938 uničen, češ da zdaj tako nima več nikakega pomena.⁶⁸ Uničenje tega arhiva je nedvomno velika škoda za slovensko zgodovinopisje, med drugim kar zadeva preučevanje jezikovnih sporov. — Precej boljši je videti položaj glede spisov tržaškega višjega deželnega sodišča, h katerim spada nekaj predpisov celovškega apelacijskega sodišča, in glede višjega državnega tožilstva.⁶⁹

c) *Deželna in okrožna sodišča*. Razloček med obema vrstama je bil predvsem v tem, da so imela deželna sodišča sedeže v glavnih mestih dežel, imela pa so tudi nekaj večjih, predvsem sodno-upravnih pristojnosti. V vseh pomembnejših civilnih in kazenskih zadevah so delovala kot prvostopna sodišča, tako da so njihovi fondi kot zgodovinski viri nedvomno najbolj pomembni. Na isti stopnji so vzporedno delovala tudi tožilstva in pravobranilstva. — Za *Kranjsko* je ohranjen arhiv deželnega sodišča v Ljubljani za vso tukaj obravnavano dobo, prav tako arhiv tožilstva in pravobranilstva, vendar o zadnjem ni popolnih podatkov.⁷⁰ Od okrožnega sodišča v Novem Mestu vemo za 21 fasciklov, ki pa deloma segajo v naslednjo dobo,⁷¹ nekaj nadaljnjega gradiva pa utegne biti ohranjenega med tistim, za katerega je bilo pred kratkim preprečeno škartiranje, medtem ko je nekaj drobcev politično pomembnih spisov prišlo drugam. — V *Trstu* je prav tako ohranjen arhiv deželnega sodišča in državnega tožilstva, ob čemer je sestavljena še posebna zbirka političnih procesov in je posebej evidentirano tudi trgovinsko sodišče.⁷² Medtem ko o *celjskem* okrožnem sodišču vemo iz objavljenih podatkov le zelo malo⁷³ in se dozdeva, da je večina fonda propadla (kar pa bi bilo treba še preveriti v skladiščih celjskega sodišča), je za *Maribor* položaj boljši. Kazenski in stečajni spisi so v Pokrajinskem arhivu,⁷⁴ posebna serija tiskovnih tožb od 1909 naprej v mariborskem Muzeju narodne osvoboditve,⁷⁵ vse drugo pa je še na sodišču.⁷⁶ Arhiv državnega tožilstva v Mariboru je v Pokrajinskem arhivu.⁷⁷ Toda mariborsko okrožno sodišče je bilo ustanovljeno šele leta 1898, tako da je slaba ohranitev fonda celjskega okrožnega sodišča tem bolj občutna. Manj prihajajo za naše kraje v poštev gradivo *graškega* deželnega sodišča tj. deželne pravde do 1850⁷⁸ in kazenske zadeve deželnega sodišča do 1898.⁷⁹ Zopet smo najslabše poučeni za *Koroško*, kjer se navaja le arhiv koroške finančne prokurature v obsegu 159 fasciklov brez letnic,⁸⁰ poleg tega pa še v Gradcu fond celovške prokurature

⁶⁷ Posch, str. 295 sl.

⁶⁸ Prim. S. Vilfan, Odvetništvo na Slovenskem in ljubljanska odvetniška zbornica, Pravnik 23/1968, str. 373–448, zlasti str. 442.

⁶⁹ Trst, Državni arhiv, Perroni, str. 84.

⁷⁰ AS, Slov./DAS, str. 107 sl., 114 sl., 115, Slov./Vodn. str. 52. sl.

⁷¹ Novo mesto, Muzej, Slov./Vodn., str. 305.

⁷² Državni arhiv, Perroni, str. 48 sl. Mikrofilme izbranih spisov je prevzel AS.

⁷³ Zgodovinski arhiv Celje, Slov./Vodn., str. 77.

⁷⁴ PAM, Slov./Vodn., str. 148.

⁷⁵ Slov./Vodn., str. 506.

⁷⁶ Informacija Leskovic.

⁷⁷ PAM, Slov./Vodn., str. 151.

⁷⁸ Posch, str. 273.

⁷⁹ Posch, str. 296; za finančno prokuraturo prim. Posch, str. 308 sl.

⁸⁰ Celovec, Deželni arhiv, HÖW, str. 188.

1858 do 1918.⁸¹ Arhiv celovškega deželnega sodišča, ki bi bil posebno zanimiv tudi za jezikovne spore, je verjetno še pri sodišču.

Poseben pomen imajo trgovinski registri, ki so se praviloma vodili na posebnih oddelkih deželnih sodišč in o katerih bi kazalo izdelati poseben seznam.

d) *Okrajna sodišča*. Ta sodišča so bila povsod bolj številna kot okrajna glavarstva. Obravnavala so sicer manj pomembne, zato pa zelo številne zadeve iz dnevnega življenja. Pomen njihovih fondov tudi zgodovinarji pogostoma podcenjujejo. Res je, da niso obravnavala posebno pomembnih političnih zadev, vendar ne smemo prezreti, da so tudi posamezne tožbe o žalitvah in podobne manjše kazenske zadeve pogostoma imele politično ozadje. Predvsem pa nam fondi okrajnih sodišč odpirajo vpogled v lokalne razmere, v vsakdanje življenje malih ljudi, v specifične probleme, ki so se jim postavljali v medsebojnih razmerjih in dobra analiza spisov okrajnih sodišč bi lahko dala zelo živahno podobo o življenjskih razmerah in specifičnosti posameznih slovenskih pokrajin in njihovih ljudi. Ti spisi bi bili tudi neizčrpen vir za slovensko etnografijo, za proučevanje raznih navad in razvad, pojmovanj in podzavestnih izročil. Tako moremo le obžalovati, da so se posebno novejši arhivi okrajnih sodišč precej mačehovsko obravnavali in da smo o ohranitvi teh arhivov le zelo sumarno in nepopolno obveščeni. — Izmed *kranjskih okrajnih sodišč* imamo le nekaj podatkov za starejši del ljubljanskega,⁸² za litijsko⁸³ za kostanjeviško in krško.⁸⁴ O novejšem delu okrajnega sodišča Ljubljane in o fondih okrajnih sodišč Logatec in Vrhnika vemo le to, da so deli teh fondov prišli v Arhiv Slovenije.⁸⁵ Za *Primorsko* se gradivo sodišča v Ilirski Bistrici najprej navaja med tržaškimi fondi,⁸⁶ drugi del gradiva pa je leta 1952 prišel v Arhiv Slovenije.⁸⁷ Fond okrajnega sodišča Podgrad⁸⁸ je ostal na Reki in je še danes popolnoma neurejen.⁸⁹ Za Trst se posebej omenja fond okrajnega sodišča za trgovske in pomorske zadeve 1873 do 1918.⁹⁰ Zelo dobro je ohranjen fond okrajnega sodišča Koper 1814 do 1910.⁹¹ Občinsko sodišče Tolmin hrani še fonde bivših okrajnih sodišč Tolmin in deloma Bovec, vendar nam mejne letnice niso sporočene.⁹² Od okrajnih sodišč s *celjskega* območja so vsaj v celjskem arhivu le drobci,⁹³ medtem ko je fond brežiškega okrajnega sodišča razbit na Maribor in Brežice.⁹⁴ Sploh so štajerska okrajna sodišča še najbolj številno zastopana v mariborskem arhivu,⁹⁵ vendar gre le za malo večjih fondov. Zelo obsežen je fond okrajnega sodišča Ptuj 1821 do 1947, ki ga hrani ptujski Zgodovinski arhiv.⁹⁶ Kakor za Štajersko⁹⁷ bo tudi za druge dele SRS veljalo, da so precejšnje množine še pri sodiščih. V štajerskem deželnem arhivu, kjer imajo fondi okraj-

⁸¹ Posch, str. 308 sl.

⁸² AS, Slov./DAS str. 112.

⁸³ Ibid., str. 113.

⁸⁴ Zgodovinski arhiv v Celju — Muzej Brežice, Slov./Vodn., str. 252.

⁸⁵ AS, Slov./Vodn., str. 55.

⁸⁶ Perroni, str. 114; med fondi, izročeni Jugoslaviji se v obeh poročilih (gl. op. 1) ne navaja.

⁸⁷ AS, Slov./DAS, str. 113.

⁸⁸ Perroni, str. 114.

⁸⁹ Informacija Klen. Podobno je na Reki arhiv okrajnega sodišča v Voloski, ki mora biti vsaj po mejnih letnicah precej pomemben, vendar za Slovenijo obrobne značaja; OIDAR, str. 365.

⁹⁰ Perroni, str. 50.

⁹¹ Pokrajinski arhiv v Kopru, Slov./Vodn., str. 89 sl.

⁹² Informacija Bezljaj—Krevel.

⁹³ Zgodovinski arhiv v Celju, Slov./Vodn. str. 77.

⁹⁴ PAM, Slov./Vodn., str. 148; za Brežice: Slov./Vodn., str. 252.

⁹⁵ PAM, Slov./Vodn., str. 148 sl.

⁹⁶ Ptuj, Zgodovinski arhiv, Slov./Vodn., str. 242.

⁹⁷ Informacija Leskovec.

nih sodišč zelo pisan sestav, najbrž ni dosti pričakovati, ker so jih prevzemali v glavnem po letu 1920.⁹⁸ — In slednjič zopet: najmanj vemo za Koroško, za katero navaja zadnji priročnik le zelo nejasno naštevanje brez navedbe letnic.⁹⁹

Leta 1890 je bilo okrajnih sodišč poleg tistih, ki so bila pristojna za večja mesta, na Kranjskem trideset, na Slovenskem Štajerskem triindvajset, za slovenske dele Koroške dvanajst, za slovenske dele Goriško-Gradiške deset in za kompaktno slovenske dele Istre tri; skupaj bi torej morali imeti evidenco nad gradivom nič manj kot 78 okrajnih sodišč. Najbrž niso samo naše informacije zelo pomanjkljive, temveč je tudi ohranitev sama precej slaba.

K spisom okrožnih in okrajnih sodišč še dve splošni pripombi. Sodišča so svoje spise v splošnem vodila zelo vestno, boljše in pregledneje kot upravni organi. Zelo striktno so jih tudi v redu hranila, dokler ni za posamezne vrste spisov potekel rok za hranitev, ki je bil razmeroma dolg. Ko pa je rok potekel, so sodišča zelo rada zaradi pridobitve prostora izvajala škartiranja in šele v zadnjem času je začela prihajati tudi za novejše gradivo do večje veljave intervencija arhivov, ki lahko ne glede na rok hranitve zahtevajo ohranitev ali izročitev določenih spisov ali kategorij spisov. Ker so fondi okrajnih sodišč že tako dovolj zdecimirani, bo treba vsaj za doslej kolikor toliko ohranjene fonde uveljaviti dosti strožje kriterije. In druga pripomba: Posamezni pomembnejši spisi so bili pred leti že odbrani na samih sodiščih in se hranijo v posebnih zbirkah zunaj sodišč.

Deloma pri deželnem sodišču, večinoma pa pri okrajnih sodiščih, je nastala posebno pomembna vrsta dokumentacije, *zemljiška knjiga* (in njen starejši sestavni del — deželna deska), poleg nje pa še nekatere posebne zvrsti te knjige, kakor rudniška in železniška knjiga. Slovenski pregledi fondov in graški inventar, deloma tudi reški inventar navajajo o tem bolj ali manj izčrpne podatke. V splošnem lahko trdimo, da je zemljiška knjiga, nastala do 70-tih let preteklega stoletja, večidel precej srečno pristala v različnih arhivih in da je poznejša zemljiška knjiga, dobro ohranjena ali po potrebi po osvoboditvi rekonstruirana, še danes na sodiščih. V podrobnosti se tukaj ne kaže spuščati, posebno ker bo vsekakor treba v naslednjih letih izvesti sistematičen popis vseh zemljiških knjig, ki obsegajo ozemlje SRS.⁹⁹ Med drugim je zemljiška knjiga zelo izčrpen vir za spoznavanje družbenozgodovinsko tako pomembnega pojava kot je prezadolževanje kmetov.

4. Drugi državni organi. — Kakor hitro preidemo od strukture glavnih zakonodajnih, upravnih in sodnih organov na druge organe, ki so nastopali kot ustvarjalci fondov, je popolna sistematika, posebno v krajšem pregledu, praktično nemogoča. Zato se omejujemo le na navedbo nekaterih pomembnejših podatkov z opozorilom, da smo posamezne resorje na stopnji ministrstva že omenili pod 2.

Od fondov *finančnih* organov utegne imeti večji pomen fond finančne direkcije v Ljubljani 1864 do 1918,¹⁰⁰ medtem ko so arhivi davkarjev v splošnem slabo ohranjeni, čeprav bi ob primernem izboru in prijemu lahko pomenili dokaj dragocen vir za gospodarsko zgodovino. Tako je ljubljanska davkarija ohr-

⁹⁸ Posch, str. 297 sl.; po ugotovitvah P. Blažnika je v štajerskem deželnem arhivu tudi nekaj fondov okrajnih sodišč oz. uradov s slovenskega ozemlja, nastalih od leta 1850.

⁹⁹ Deželni arhiv, Celovec, HÖW, str. 189.

¹⁰⁰ Zaenkrat prim. PZS (op. cit., gl. op. 18), str. 411—413.

njena le od 1912 naprej.¹⁰¹ — V okvir finančnih organov spadajo tudi razne katastrske uprave in njihovi katastri, ki so za Slovenijo v splošnem zelo dobro ohranjeni.¹⁰²

Od raznih *Železniških fondov* je še precej gradiva za Slovenijo ostalo na Dunaju.¹⁰³ Deloma po konvenciji, deloma po restituciji je nekaj gradiva v Arhivu Slovenije.¹⁰⁴ Kakor je slišati, pa je železniška direkcija v Ljubljani pred letom 1949 uničila precej gradiva, nastalega do leta 1931.

Zelo številni so poleg arhiva vojnega ministrstva razni *vojaški* arhivi, tj. arhivi vojnih oblastev in enot. Posebno za dobo prve svetovne vojne je pomemben arhiv vojnega sodišča.¹⁰⁵ zelo številni fondi enot raznih stopenj so prav tako ohranjeni v vojnem arhivu.¹⁰⁶ Usoda tim. Borojevičevega arhiva, ki se je ob razsulu znašel v Kranju, po moji vednosti še ni popolnoma pojasnjena. V Trstu pa so se ohranili vodni načrti soške armade za Kras 1915 do 1918.¹⁰⁷ Na Dunaju je tudi nekaj fondov krajevnih mornariških poveljstev.¹⁰⁸ Gradivo v zvezi z nabori je vsaj ponekod ohranjeno v občinskih fondih.

Ohranjeni so vsaj deloma fondi *polijskih* direkcij oz. komisariata v Ljubljani 1781 do 1870,¹⁰⁹ v Trstu 1814 do 1918¹¹⁰ in Celovcu 1793 do 1892.¹¹¹ Sicer so policijsko oblast izvajale med drugim tudi občine, posebno statutarne občine. Tako je precej gradiva policijskega značaja (npr. o društvih, shodih, nemirih) v raznih občinskih arhivih. Bogato je tako gradivo zlasti v ljubljanskem Mestnem arhivu,¹¹² večinoma celo med spisi splošne registrature, vendar le do približno leta 1910, ko je mesto zaradi dogodkov iz leta 1908 izgubilo glavne policijske funkcije.

Navedba raznih *rudniških* oblasti in sodišč,¹¹³ samostojnih *gradbenih* inspekcij,¹¹⁴ inspekcij *dela*¹¹⁵ in vrste drugih oblasti ibi nas vedla že predaleč. Omenjeno naj bo le še, da so ohranjeni ponekod originalni *popisi prebivalstva* za vso tukaj obravnavano dobo.¹¹⁶

5. Avtonomni organi. a) *Deželni zbori in deželni odbori*. Najpomembnejši vir so pač zapisniki, ki so izhajali v tisku in o katerih bi bilo treba za vse dežele sestaviti popis.¹¹⁷ Dobro ohranjen, vendar začasno nedostopen je fond deželnega zbora in odbora za Kranjsko 1861 do 1918.¹¹⁸ V Trstu, ki je imel položaj dežele, je treba sorodno gradivo pričakovati v fondih tržaškega mestnega sveta v mestni knjižnici.¹¹⁹ Medtem ko o Goriški praktično ničesar ne

¹⁰¹ Finančna direkcija: AS, Slov./DAS, str. 77; davkarija: Slov./MALJ., str. 162, za Stajersko prim. Posch, str. 303, za Koroško HÖW, str. 89.

¹⁰² AS, Slov./DAS, str. 81 sl.; prim. Posch, str. 313 in za Koroško HÖW, str. 188.

¹⁰³ Verkehrsarchiv, IÖStA, IX, passim; seznam jugoslovanskih zahtevkov po konvenciji.

¹⁰⁴ AS, Slov./DAS, str. 78, 92.

¹⁰⁵ KA, IÖStA VIII/1, str. 107 sl.; prim. Perroni, str. 52 in o mornariškem vojnem sodišču Perroni, str. 51.

¹⁰⁶ KA, zlasti IÖStA VIII/2, str. 19; nekatere enote navaja Perroni, str. 51; nekaj nadaljnjih drobcev je v AS, Slov./DAS, str. 117.

¹⁰⁷ Perroni, str. 53.

¹⁰⁸ KA, IÖStA, VIII/2, str. 60 sl.

¹⁰⁹ AS, Slov./DAS, str. 77.

¹¹⁰ Perroni, str. 42 sl.; mikrofилme izbranih spisov je prevzel AS.

¹¹¹ Deželni arhiv Celovec, HÖW, str. 189.

¹¹² Slov./MALJ., str. 102 sl. in za dobo 1857—1866 ibid., str. 122 sl.

¹¹³ Prim. zlasti HÖW, str. 164 sl., Slov./DAS, str. 47 sl.

¹¹⁴ Do 1861 npr. v Celovcu, Deželni arhiv, HÖW, str. 189.

¹¹⁵ Drobci od 1904 dalje v Institutu za zgodovino delavskega gibanja, Slov./Vodn., str. 358 sl.

¹¹⁶ Slov./MALJ., str. 162 sl.; nekaj takega gradiva, ki ga navaja Perroni, str. 53, pa je prišlo v AS, Slov./Vodn., str. 50.

¹¹⁷ Za Stajersko prim. R. Aigner, Die Protokolle des Steiermärkischen Landtages 1861—1918, Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchives, 15/1965, str. 81 sl.

¹¹⁸ Slov./DAS, str. 43 sl.

¹¹⁹ Informacija Pahor.

vemo, je dobro ohranjeno gradivo deželnega zbora in odbora za Istro s sedežem v Poreču, ki je zdaj v reškem arhivu.¹²⁰ Za dežele, ki so imele sedež avtonomnih deželnih organov na območju današnje Avstrije, podoba še ni popolnoma jasna.¹²¹

b) *Okrajni zastopi*. V okrožjih, ki so le neznatno prestopila prag naše dobe, je bila sicer spočetka zamišljena tudi nekaka avtonomija, ta pa ni prišla do veljave. Tudi v okrajih se je avtonomija uveljavila v skromni meri le na Štajerskem, vendar o fondih okrajnih zastopov ne vemo ničesar.¹²² Morda so kaki deli zašli v arhive okrajnih glavarstev. Drugod se je okrajna avtonomija le neznatno uveljavila npr. v cestnih odborih, od katerih so nekateri drobci morda zašli bodisi v arhive okrajnih glavarstev bodisi v arhive občin.

c) *Občine*. Občine so bile mikrokozmos političnega dogajanja, vendar njihovi fondi niso pomembni le za krajevno politično zgodovino, temveč tudi za krajevno gospodarsko in kulturno zgodovino, za spoznavanje krajevnega razvoja itd. Fondi, ki so nastajali pri občinah, so imeli najrazličnejši obseg in zelo pisano podobo. Velike občine so razvile obsežne registrature, v majhnih občinah je včasih nekaj svežnjev obsegajoči arhiv hranil po srednjeveškem načinu župan na svojem domu, kjer je bila nekaka improvizirana pisarna. Tudi ohranitev občinskih arhivov kaže zelo raznolično podobo. Posebno arhivi manjših občin so se v velikem delu porazgubili, če niso ob kaki združitvi (komasaciji) njihovi drobci prešli v arhiv večje občine, iz katerega jih je treba izluščiti z večjimi ali manjšimi težavami. Ponekod so drobci občinskih arhivov zašli v deželne ali podobne arhive, kjer so se včasih združevali z arhivi drugih izvorov v pisano mešanico.

Na ozemlju bivše *Kranjske* in sploh v Sloveniji je praktično kompletno ohranjen obsežni arhiv ljubljanske mestne občine,¹²³ poleg katerega so v ljubljanskem Mestnem arhivu precej slabše ohranjeni fondi Ljubljani priključenih in odpravljenih občin.¹²⁴ Dokaj dobro ohranjen, toda šele na stopnji urejanja pravega kaosa je fond občine Škofje Loke¹²⁵ s fondi nekaterih priključenih občin, od katerih so bili v zadnjem času nekateri že na drobno urejeni.¹²⁶ Precej popoln je tudi arhiv Višnje gore¹²⁷, še kar dobro je ohranjen metliški občinski fond¹²⁸, precej slabše pa novomeški.¹²⁹ Precej obsežen je fond občine Idrija 1850 do 1945, ki ga je pa treba še podrobneje popisati.¹³⁰ Po nestrokovnem škartiranju so bili preostali drobci kočevskega občinskega fonda pomešani med fond okrajnega glavarstva.¹³¹ Razmeroma dobro so ohranjeni fondi *primorskih* mest,

¹²⁰ OI DAR, str. 363 in Detaljni inventar arhiva zemaljskog sabora i zemaljskog odbora Istre, Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci V/1959, str. 509–536; po nadaljnji informaciji z Reke je izdelan inventar na 207 straneh, vendar je bil fond vsaj v tem poletju nedostopen; prim. nadalje Vj. Bratulić, Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u istarskom saboru (1884–1901), Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu X-XI/1966–67, str. 121 sl.

¹²¹ Ker je v Avstriji precejšnja kontinuiteta med starimi in sedanjimi deželnimi zbori, so njihovi fondi ponekod verjetno še v rokah operative. Uvodoma smo omenili, da je v načrtu anketa o njih.

¹²² Ne omenjajo se ne v Slov./Vodn., ne v informaciji Leskovic.

¹²³ Slov./MALj., passim. — Precej izčrpen pregled slovenskih mestnih arhivov v članku: S. Vilfan — B. O to re pec, Les Archives des villes en Slovénie, Archivum XIII/1963, str. 133–143.

¹²⁴ Slov./Malj., str. 140.

¹²⁵ Arhiv v Škofji Loki; Slov./Vodn., str. 325 sl. Še do l. 1967 občinski fondi še zdaleč niso bili tako urejeni, kot bi kazal tam objavljeni popis.

¹²⁶ Npr. F. Štukl, Uprava in arhiv občine Zminec, Loški razgledi XV/1968, str. 89 sl.

¹²⁷ AS, Slov./DAS, str. 101.

¹²⁸ Metlika, Muzej, Slov./Vodn., str. 287.

¹²⁹ Novo mesto, Muzej, Slov./Vodn., str. 303 sl.

¹³⁰ Arhiv v Idriji, Slov./Vodn., str. 256.

¹³¹ Kočevje, Muzej, Slov./Vodn., str. 268.

zlasti pa Kopra in Pirana.¹³² Dokaj dobro ohranjeni občinski fond Sezane je v Arhivu Slovenije.¹³³

Na *Štajerskem* je skoraj iz vsakega pomembnejšega občinskega arhiva prišel kak del v graški Joanneumsarchiv.¹³⁴ To velja zlasti za Celje, Ormož in Ptuj, od katerih pa ima zlasti Ptuj tudi v lastni arhivski ustanovi dokaj bogato gradivo.¹³⁵ Mariborski pokrajinski arhiv ima precej samega mariborskega fonda, od drugih štajerskih občin pa le malenkost.¹³⁶

Po doslej dostopnih podatkih se dozdeva, da so na *Koroškem* samostojni mestni arhivi zelo nerazviti. Celovski mestni fond je v koroškem deželnem arhivu,¹³⁷ Velikovec hrani neke spise od 1800 naprej v lastnem arhivu,¹³⁸ Beljak pa ima v mestnem muzeju neko razmeroma skromno »zbirko arhivalij«. ¹³⁹ Guštajnski občinski fond hrani študijska knjižnica na Ravnah.¹⁴⁰

Nekaj starejših občinskih fondov hranijo še nekatere skupščine občin med svojim lastnim gradivom (npr. Kranj, Radovljica, Jesenice itd.).¹⁴¹ V teku je akcija, da bi arhivski zavodi prevzeli vsaj strokovno nadzorstvo, če že ne neposredno upravljanje takih fondov. V teku te akcije bomo dobili še boljše pregled nad stanjem ohranjenih občinskih fondov, vendar lahko že danes rečemo, da se dokaj nerazveseljiva podoba najbrž ne bo bistveno izboljšala. Občinski arhivi zunaj večjih centrov so bili do nedavnega komaj predmet pozornosti zgodovinarjev in strokovnih arhivarjev in šele nove smeri v zgodovino-pisju jim dajejo večjo vrednost, žal pogostoma prepozno. Tega pojava pa ne opazujemo samo pri nas, temveč je v Evropi precej splošen, tako da je nedavna mednarodna konferenca arhivov za okroglo mizo kot glavni predmet obravnavala prav občinske arhive.¹⁴²

C) *Ogrska*. — Za Prekmurje prihajajo v poštev arhivi v nekdanjem ogrskem delu dualistične monarhije, predvsem arhiva županij *Vás* v Szombathelyju in *Zala* v Zalaegerszegu. Po trianonski mirovni pogodbi in ustreznih sporazumih je Madžarska izročila Jugoslaviji Prekmurju zadevajoče spise županije *Vás* za leta 1868 do 1919, za županijo *Zala* pa iz let 1870 do 1919, ki so zdaj v Mariboru.¹⁴³ Odprto ostaja prašanje, ali so to bili res vsi spisi, ki so zadevali Prekmurje in kje bi utegnili biti še nadaljnji spisi.¹⁴⁴

II. Druge države

A) *Italija*. — Za dobo do leta 1918 je bila Italija poleg Avstro-Ogrske edina država, ki ji je pripadal vsaj delček Slovenije, namreč *Beneška Slovenija* z *Rezijo*. Pa še za to ozemlje se posebno vprašanje o arhivskih virih za-

¹³² Mestni arhiv v Piranu, Pokrajinski arhiv v Kopru, Slov./Vodn., str. 86 sl., str. 213 sl.

¹³³ AS, Slov./Vodn., str. 104.

¹³⁴ Posch, str. 22 sl., npr. Ptuj do 1875, str. 55.

¹³⁵ Zgodovinski arhiv Ptuj, Slov./Vodn., str. 73 sl., 220 sl.

¹³⁶ PAM, Slov./Vodn., str. 127 sl.

¹³⁷ Brez začetne letnice v HOW, str. 188, 190.

¹³⁸ HOW, str. 192.

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Slov./Vodn., str. 321.

¹⁴¹ Nekaj zelo sumarnih in začasnih popisov zaenkrat v MALj.

¹⁴² Ob pripravah za to konferenco sem poročal o problemu komunalnih arhivov v Jugoslaviji na posvetovanju arhivarjev v Ohridu začetek sept. 1969. — Material same konference v Bukarešti (sredi sept. 1969), ki v precejšnji meri obravnava jugoslovanske izkušnje, so zaenkrat šele razmnoženi (referat R. H. B a u t i e r).

¹⁴³ PAM, Slov./Vodn., str. 124 sl.

¹⁴⁴ Gradivo v Prokrajinskem muzeju za Pomurje in v Studijski knjižnici v Murski Soboti za dobo do 1918 ni zelo obsežno; Slov./Vodn., str. 291 sl.

čenja postavljati v okviru Italije šele z letom 1866, ko so prišli ti kraji od Avstrije pod Italijo. Vprašanje, na katerega je za zdaj težavno vsaj približno odgovoriti, je vredno podrobnejša študija.

B) *Države, ki niso imele slovenskega ozemlja.* — V prvi vrsti prihajajo v poštev fondi najrazličnejših *diplomatskih* predstavništev, ki so pošiljala svojim vladam poročila o razmerah v Avstro-Ogrski. Ne v zadnji vrsti so za nas pomembni fondi srbskih in črnogorskih diplomatskih predstavništev. Kot možnost moremo tudi omeniti, da bi ohranjeno gradivo konzulatov ali drugačnih trgovinskih predstavništev posebno za Trst in Primorje utegnilo vsebovati marsikak tudi za nas zanimiv podatek. Toda o vsem tem tipljemo za zdaj skoraj v popolni temi.

Neki pomen utegnejo imeti tudi za slovensko zgodovino fondi bivše srbske vojske, med katerimi se hrani npr. tudi fond dobrovoljskega korpusa v Rusiji.¹⁴⁵

III. Fondi različnih provenienc

V tem poglavju združujemo tiste ustvarjalce zgodovinskih virov, ki so delovali zunaj ožje strukture državnih in avtonomnih organov. Pri tem pa razmejitev med prejšnjima poglavjema in tem poglavjem ne more biti ostra, saj so npr. tudi šolski organi bili v precejšnji meri samoupravni, če ne celo včasih državni.

1. *Univerzitetni in šolski fondi.* Dunajska univerza hrani bogat arhiv, med drugim fond kvesture, fonde različnih fakultet, fonde nacij, npr. arhiv rensko-slovenske nacije do 1881 in študentskih društev.¹⁴⁶ Nekaj arhiva hrani dunajska akademija upodabljalajočih umetnosti.¹⁴⁷ Fonda graške univerze in tehniške visoke šole sta deloma obravnavana v inventarju graškega arhiva.¹⁴⁸

Fondi deželnih in drugih šolskih svetov so že v precejšnji meri v arhivih.¹⁴⁹ Posamezne šolske fonde hranijo skoraj vsi slovenski arhivi, pa tudi Državni arhiv v Trstu. Med temi fondi naj bosta omenjena ljubljanski licej in slabše ohranjena ljubljanska normalka.¹⁵⁰

Slovenski šolski muzej se je usmeril predvsem na učiteljska društva, na učne pripomočke, kronike, zlate knjige ipd., kar v glavnem ustreza tudi značaju samega zavoda in je v soglasju z dogovori o razmejitvi dela med tem muzejem in arhivi. Muzej hrani tudi nekaj aktovskega gradiva.¹⁵¹ Sistematično je nabavljal mikrofilme gradiva za zgodovino šolstva, zlasti v avstrijskih arhivih.¹⁵²

2. *Notarski arhivi.* Notarji so delovali z javnim pooblastilom in so uživali javno vero. Za gospodarsko zgodovino je pomembno med drugim njihovo sodelovanje na občnih zborih delniških družb. Po zakonu je moralo pristojno

¹⁴⁵ Vojnohistorijski institut, Arh./Dod. IV, str. LXXXVI.

¹⁴⁶ HÖW, str. 176 sl.

¹⁴⁷ HÖW, str. 177.

¹⁴⁸ Posch, str. 331.

¹⁴⁹ Npr. AS, Slov./Vodn., str. 45; koroški Deželni arhiv, HÖW, str. 189; štajerski Deželni arhiv, Posch, str. 331; Slov./MALJ., str. 151 sl.

¹⁵⁰ Slov./MALJ., str. 153, 154.

¹⁵¹ Slov./Vodn., str. 546 sl. Izčrpnjeje v katalogu *Ob sedemdesetletnici ustanovitve slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani, Ljubljana 1968*, zlasti str. 48 sl.

¹⁵² *Ob sedemdesetletnici (o. c.)*, str. 59.

sodišče po njihovi smrti prevzemati določene kategorije spisov.¹⁵³ Največ po posredovanju sodnih arhivov so nekateri notarski fondi prešli tudi v arhivske zavode. Že po tradiciji je bila skrb za notarske arhive najbolj razvita na *Primorskem*, kjer je npr. tržaški arhiv prevzel notarske arhive iz Komna, Sežane, Kopra, Pirana in Podgrada.¹⁵⁴ Za slovenski del *Štajerske* je nekaj notarskih arhivov prevzel Pokrajinski arhiv v Mariboru,¹⁵⁵ nekaj pa jih je še na sodiščih. Za druga ozemlja je ohranitev notarskih arhivov vsaj po doslej zbranih podatkih precej slaba, vendar upamo, da se bo na sodiščih še kaj našlo.

3. **Odvetniški arhivi.** Odvetniki so bili v veliki meri tudi javni, zlasti politični delavci in pomen njihovih fondov presega pogostoma okvir ožjega odvetniškega delovanja.¹⁵⁶ Žal pa nam za dobo, ki jo obravnavamo, ni znan noben ohranjen odvetniški fond, kvečjemu nekaj drobcev, pač pa je precej dobro ohranjen arhiv ljubljanske *odvetniške zbornice*, ki ga hrani zbornica sama.¹⁵⁷

4. **Cerkveni arhivi in matične knjige sploh.** Kar zadeva vodstvo matičnih knjig, se z njim povrnemo na področje dejavnosti z državnim pooblastilom. V teku je akcija za popis vseh starejših matičnih knjig, ki se kjer koli hranijo na območju Slovenije, tako da moremo v kratkem pričakovati izid izčrpnega popisa, ki bo močno olajšal populacijske, genealoške in podobne študije. Ob tej priložnosti bomo dobili vsaj splošen vpogled v drugo arhivsko gradivo, ki se hrani po župnih uradih. Nekaj župnih arhivov hranijo tudi nekateri arhivski zavodi.¹⁵⁸ Nadškofijski arhiv v Ljubljani in škofijski arhiv v Mariboru sta objavila svoje popise fondov.¹⁵⁹ Krška škofija hrani svoj arhiv v Celovcu,¹⁶⁰ nemški viteški red pa svoj arhiv (ki sega do 20. stoletja) pod lastno strokovno upravo na Dunaju.¹⁶¹ Težko, če sploh dostopen je arhiv tržaške škofije, ki hrani tudi fond koprške; arhiv goriške škofije je v stari Gorici.

V dobi, ki jo tukaj obravnavamo, so bile civilne matične knjige, ki so jih vodila upravna oblastva, še precej redke.¹⁶² Knjige oz. spisi se navajajo le za nekaj večjih mest.¹⁶³

5. **Gospodarski arhivi.** Gospodarske zbornice so izvajale tudi poljavne funkcije in njihovi arhivi so posebno dragocen vir za gospodarsko zgodovino. V Ljubljani je zelo dobro ohranjen arhiv nekdanje zbornice za Kranjsko od 1850 naprej,¹⁶⁴ medtem ko se navaja za koroški Deželni arhiv gradivo koroške trgovinsko-obrtne zbornice šele od leta 1907 naprej.¹⁶⁵

S fondi posameznih podjetij prehajamo na privatno-pravno področje. Dobrih in obsežnih podjetniških arhivov je doslej znanih in gotovo tudi ohranjenih

¹⁵³ Prim. S. Vilfan — B. Otorepec, Les archives notariales en Yougoslavie, *Archivum* XII/1962, str. 105 sl., zlasti str. 116.

¹⁵⁴ Perroni, str. 49.

¹⁵⁵ PAM, Slov./Vodn., str. 151 sl.

¹⁵⁶ Prim. F. Skabernè, Slovenski advokati in javni notarji v književnosti, znanosti in politiki, Ljubljana 1936 (Priloga k Slovenskemu Pravniku 1936, št. 3—4) zlasti pa članke B. Teplyja, J. Orožna, M. Snuderla, B. Žužka, F. Grosman in P. Jereba v *Pravniku* 23/1968, passim.

¹⁵⁷ Gl. op. 68.

¹⁵⁸ Slov./Vodn., passim, kazalo str. 610 sl.

¹⁵⁹ Slov./Vodn., str. 555 sl., str. 564 sl.

¹⁶⁰ HÖW, str. 190.

¹⁶¹ HÖW, str. 177 sl.

¹⁶² O matičnih knjigah nasploh in o civilnih posebej PZS str. 415.

¹⁶³ Perroni, str. 45; prim. tudi Slov./MALj., str. 130, civilne poroke od 1910 dalje.

¹⁶⁴ AS, Slov./DAS, str. 132 sl.

¹⁶⁵ HÖW, str. 189.

le zelo malo. Navedemo naj nekaj najbolj pomembnih: Fond Kranjske industrijske družbe je deljen med tovarniški arhiv na Jesenicah¹⁶⁶ in Arhiv Slovenije.¹⁶⁷ Od izredno pomembnega rudnika Idrije sicer ni v Sloveniji najstarejšega gradiva, toda od leta 1848 naprej je fond v idrijskem arhivu na splošno dobro ohranjen.¹⁶⁸ Arhiv trboveljske premogokopne družbe, za katerega še ne moremo z gotovostjo reči, v kakšni meri je ohranjen, je za dobo od 1873 naprej uskladiščen v Trbovljah kot depozit Arhiva Slovenije,¹⁶⁹ nekaj pa ga je v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja.¹⁷⁰ Arhiv južne železnice od 1858 naprej je v dunajskem prometnem arhivu.¹⁷⁰ Zelo dobro je ohranjen arhiv papirnice Vevče,¹⁷¹ in tudi fond podjetja Indus je ohranjen od 1875 naprej.¹⁷²

Ob povojnih reorganizacijah bank, ki so prevzele stare fonde, so se ti stari bančni fondi zelo razbili in so njihovi ostanki deloma prispeli v različne arhivske zavode v zelo neurejenem stanju.¹⁷³ Od mestne hranilnice v Mariboru je prišlo v tamkajšnji arhiv le zelo malo.¹⁷⁴ Fragmenti raznih kreditnih zadrug, hranilnic in posojilnic so zlasti v mariborskem Pokrajinskem arhivu.¹⁷⁵

S tem smo že prišli na področje zadružništva, s katerega hrani Arhiv Slovenije fonda Zadružne zveze od 1899 naprej in Zveze slovenskih zadrug od 1907 naprej.¹⁷⁶ Veliko drobnih zadružnih arhivov je prišlo v arhivske zavode, pa tudi v druge ustanove po posredovanju likvidacijskih komisij, ki so delovale v letih po osvoboditvi.

Fond kranjske kmetijske družbe je v Arhivu Slovenije.¹⁷⁷

Slednjič ne smemo pozabiti fondov podjetij (družb in posameznikov), ki so vlagala kapital v Sloveniji ali sicer imela s slovenskimi partnerji poslovne zveze. Gre za železniške družbe, rudniške družbe, zavarovalnice itd. V splošnem pa pomenijo podjetniški arhivi v inozemstvu glede ohranitve, še bolj pa glede javne dostopnosti precejšnjo neznanko, verjetno še precej večjo kot pri nas.¹⁷⁸

6. Negospodarske organizacije in društva. Ohranitev fondov te vrste je v splošnem precej slaba. Med bolje ohranjenimi fondi je treba poleg že omenjenega fonda Odvetniške zbornice¹⁷⁹ omeniti fond Slovenske Matice, ki ga hrani ta organizacija sama. V splošnem hrani skoraj vsak arhivski, pa tudi podoben zavod večje ali manjše število društvenih fondov najrazličnejših vrst, za katere je težko podati neko splošno podobo, razen te, da gre v splošnem za fragmente, ki so prišli v zavode večinoma po privatni poti. Nekaj društvenih arhivov je tudi za to dobo gotovo še pri posameznikih, nekaj pa jih za področje svojega proučevanja zbirajo različni zavodi. Tako ima npr. Slovenski gledališki muzej del fonda Dramatičnega društva,¹⁸⁰ večinoma pa zbira

¹⁶⁶ Slov./Vodn., str. 551.

¹⁶⁷ AS, Slov./DAS, str. 127.

¹⁶⁸ Arhiv v Idriji, Slov./Vodn., str. 257 sl.

¹⁶⁹ Slov./DAS, str. 130; Slov./Vodn., str. 457.

¹⁷⁰ Verkehrsarchiv, IÖStA IX, str. 83.

¹⁷¹ Slov./MALj., str. 144.

¹⁷² AS, Slov./DAS, str. 127.

¹⁷³ AS, Slov./DAS, str. 132, Slov./MALj., str. 145 sl.

¹⁷⁴ PAM, Slov./Vodn., str. 163.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ AS, Slov./DAS, str. 131.

¹⁷⁷ AS, Slov./DAS, str. 133.

¹⁷⁸ Publikacije, kakršna je npr. zbornik 50 Jahre Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv, Köln 1957, so razmeroma redke. Naravnost izjemna je po zasnovi in obsegu publikacija Archivi storici delle Aziende di Credito VII, Roma 1956.

¹⁷⁹ Prim. op. 68.

¹⁸⁰ Slov./Vodn., str. 548.

drobce iz zapuščin igralcev. S to omembo pa smo že prešli na nadaljnje, najbolj pisano področje:

7. Rodbinski in osebni arhivi. Kljub temu, da skoraj vsi popisi fondov v Sloveniji navajajo precej dolge sezname takih fondov, se vendarle ni moč znebiti splošnega vtisa, da je njihova ohranitev — razen morda literarnih zapuščin — v splošnem zelo slaba. Gotovo je bilo precej zasebnih fondov, zlasti tistih, ki so bili politično pomembni, uničenih posebno ob začetku okupacije, kar velja gotovo tudi za mnoge društvene arhive. S tem so bili verjetno uničeni tudi precejšnji deli arhivov političnih strank, ki so bili v privatnih rokah.

Zanimivo pa je, da je tudi zelo težko priti do arhivskega gradiva nepolitičnega značaja, npr. raznih zasebnih podjetnikov, do družinskih arhivov ipd. Doslej še nimamo jasne predstave o tem, ali so tudi ti arhivi tako zelo uničeni ali pa spreminjajo lastnika brez naše kontrole oz. jih vsakokratni lastnik noče dajati v arhivski zavod. Včasih je po sredi tudi nepoučenost o tem, da bi arhivski zavod tako gradivo morda odkupil. Posebno v zadnjih letih skoraj ni več ponudb zasebnih papirjev niti za prodajo, kaj šele v dar. Če primerjamo poročila tujih arhivov, je prinašanje arhivov v dar drugod precej bolj v navadi kot pri nas. Do neke mere so pri nas izjeme le kraji, v katerih je razmeroma razvit smisel za krajevno zgodovino in v katerih se tudi goji lokalna zavest v dobrem pomenu besede.

SKLEPNE UGOTOVITVE

Povzemimo v še krajših potezah pravkar načrtano, že tako zelo splošno podobo s tem, da označimo najboljčutljivejše vrzeli:

Zaradi načina hranjenja, pomanjkljivih informacij in iz podobnih razlogov so *težko dostopni* zlasti fondi dunajskega državnega zbora, fonda koroškega in štajerskega deželnega zbora in odbora ter razni koroški fondi. To stanje ni brezupno, vendar rešitev ni od nas odvisna.

Uničeni so od najpomembnejših fondov zlasti fonda Vrhovnega sodišča na Dunaju in višjega deželnega sodišča v Gradcu, verjetno tudi fond okrožnega sodišča v Celju, precej okrajnih glavarstev in okrajnih sodišč, veliko občinskih, društvenih in privatnih arhivov. V precejšnjem delu sta uničena zlasti fonda notranjega in justičnega ministrstva. Kolikor gre res za uničenje, ni več pomoči, potrebne pa so še poizvedbe in pustimo odprto možnost, da se še kaj najde.

Tretja vrzel je v naši današnji *informiranosti* in v *prevzemanju* v arhive, v tem, da so na terenu še fondi tudi za dobo do leta 1918, za katere komaj vemo. Potrebna je sistematična akcija, za katero pa smo si šele pred kratkim zagotovili vsaj sodobno zakonito podlago in za katero bo treba še vnaprej zagotavljati predvsem potrebne kadre in prostore, pa tudi dejansko gmotno sodelovanje občinskih skupščin.

Četrta vrzel in tudi pomanjkljivost je v samem *pregledu*, ki smo ga podali. Ekscerpiranje je moglo tudi v pregledni in sumarni obliki zajeti le del gradiva in drobce podatkov, ki jih navajajo na več tisočih straneh objavljeni pregledi fondov. Ti so povrh vsega že v precejšnji meri zastareli in resničen vpogled v posamezen fond ima le tisti, ki sam na njem dela. Da se je prikradla tudi marksikatera pomota, je skoraj neizogibno. Hvaležen bom za vsako dopolnilo in popravek.

Kljub vsemu pa smo upravičeni do nekaterih nadaljnjih ugotovitev:

1. Želeti bi bilo, da bi se republiška centralna evidenca gradiva v arhivih¹⁸¹ razširila tudi v smeri nadaljnjega, podrobnejšega ugotavljanja vrzeli in v tej smeri, da bi dajala arhivskim zavodom iniciativo za dopolnjevanje gradiva s terena.¹⁸² Za to delo pa bi bile potrebne dodatne moči, ki jih Arhiv Slovenije spričo drugih nalog danes gotovo ne zmore. Morda bi se delo moglo povezati tudi s Skupnostjo arhivov Slovenije.

2. Nekatero posebno občutno vrzeli, posebno tiste, ki bi utegnile biti posledica pomanjkljive informiranosti, je treba z nadaljnjimi poizvedbami pri nas in v inozemstvu pojasniti in po možnosti izpopolniti.

3. Treba je materialno omogočiti in kar najhitreje izvesti akcijo, s katero bi sistematično privedli v arhivske zavode vse še neprevzeto gradivo javnih organov, nastalo do leta 1918, praviloma pa celo sploh do leta 1945. Kakor je ta predlog preprost, je težko izvedljiv, ker predpostavlja rešitev prostorskih in tudi kadrovskih vprašanj naših arhivskih zavodov.

4. Treba bo misliti na to, da potem ko se bo izoblikovalo in utrdilo omrežje naših arhivskih zavodov, izvedemo v soglasju z nesporno stvarno in ozemeljsko pristojnostjo premike, ki bodo omogočili združevanje razbitih fondov in namestitev fondov tam, kjer bi jih uporabnik po zdravi pameti iskal.

5. Obenem z nadaljnjim razvijanjem arhivskih zavodov bo treba bolj kot doslej omejevati zbiranje javnih arhivov in posebej še njihovih drobcev v raznih drobnih zbirkah pri nepooblaščenih zavodih, ki za arhivsko delo nimajo ne dovolj izučenega in po panogah specializiranega kadra, niti nimajo primernih pogojev za materialno varstvo, za delo v čitalnici itd.

6. Izvedba konvencije iz leta 1923 ostaja še nadalje odprto vprašanje.¹⁸³

7. Individualno, po interesih posameznega raziskovalca usmerjeno delo v avstrijskih arhivih je koristno in potrebno. Koristno in potrebno je bilo tudi sistematično delo Slovenskega šolskega muzeja, ki pa je kljub velikim naporom moglo zajeti le eno snov in zato le drobec problematike, ki stoji pred zgodovinarjem. Tudi če bi se kdaj posrečilo, dobiti iz Avstrije vse arhive, ki nam po provenienčnem načelu in po konvenciji gredo, bo ostala v Avstriji ogromna množina gradiva, ki Avstriji po vsej pravici pripada, a zadeva naše kraje in ljudi, ne le za dobo, ki jo obravnavamo v tem poročilu, temveč začeniši že s tisoči srednjeveških listin. Evidentiranje tega gradiva, njegovo snemanje na mikrofilm ali xerox, odgovori na poizvedbe, študije v zvezi z gradivom in drugo podobno delo ne morejo biti niti stvar posameznika niti stvar kakega za posamezno stroko specializiranega zavoda. Skratka: potreben je vsaj slovenski če ne jugoslovanski Historični inštitut na Dunaju, kakršnega imajo npr. Avstrijci v Rimu, čeprav imajo tam iskati gotovo manj kot mi v Avstriji.

Končno se zahvaljujem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, da je dal iniciativo za obravnavo te teme in upam, da utegnejo gornja izvajanja vsaj v skromni meri pripomoči do tega, da bomo v prihodnje dobili boljši in temeljitejši, s skupnimi napori zbran pregled virov za novejšo zgodovino.

¹⁸¹ Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Ur. l. SRS 4/1966, 9. čl.

¹⁸² Po dejavnosti nekdanjega Federalnega zbirnega centra so se začele kmalu izvajati posamezne sistematične akcije za ugotavljanje arhivskega gradiva, ki je bilo tedaj zunaj arhivov na terenu. Eden izmed rezultatov je bila mdr. razprava M. Golija, Arhivske zbirke v tolimskem okraju, Arhivist 1/3/1951, str. 72. sl. — Danes je že pri vseh arhivskih zavodih bolj ali manj razvita stalna evidenca gradiva zunaj arhivov (zunanja evidenca), ki pa stoji predvsem pred obsežnimi nalogami pri varstvu gradiva, nastalega po osvoboditvi.

¹⁸³ Kratki podatki o tem in seznam literature v Slov./Vodn., str. 572 sl.

Kratice

- Arh./Dod. Arhivist, Beograd, Dodatak I—XVII. (V teh, reviji priloženih snopičih so objavljeni pregledi fondov različnih arhivov, deloma celo nadrobnejši inventarji posameznih fondov. Tu vsebovani podatki za slovenske arhive so medtem zastareli in jih nadomeščajo publikacije, navedene pod kratico Slov.)
- IÖSA Inventare österreichischer staatlicher Archive I. Inventar des Allgemeinen Archivs des k.k. Ministeriums des Inneren, Wien 1909 (zastarel) II. Inventar des k.k. Finanzministeriums, Herausgegeben von der Direktion dieses Archives, Wien 1911 ...
- „ V Inventare des Wiener-Haus-Hof- und Staatsarchivs
- „ „/4 Gesamtinventar des Wiener Haus-Hof- und Staatsarchivs, aufgebaut auf der Geschichte des Archivs und seiner Bestände, Herausgegeben ... von L. BITTNER, Erster Band, Wien 1936, 202 + 608 strani.
- „ „/5 Gesamtinventar ... (kot zgoraj) ... BITTNER, Zweiter Band; Wien 1937, 415 strani.
- „ „/6 Gesamtinventar ... (kot zgoraj) ... BITTNER, Dritter Band, Wien 1938, 4 + 698 strani.
- „ „/7 Gesamtinventar ... (kot zgoraj) ... BITTNER, Vierter Band, Wien 1938, 6 + 489 strani.
- „ „/8 Gesamtinventar ... (kot zgoraj) ... BITTNER, Fünfter Band, Sach- und Namensweiser von Fritz v. REINÖHL, Wien 1940, 22 + 297 strani.
- „ VI Geschichte und Bestände des staatlichen Archives (jetzt Landesregierungs-Archives) zu Innsbruck, von OTTO STOLZ. Wien 1938, IX + 165 strani.
- „ VII Inventar des Hofkammerarchivs, Wien 1951 (za tu obravnavano dobo praktično brez pomena; naveden le zaradi popolnosti).
- IÖSTA Publikationen des österreichischen Staatsarchivs, Herausgegeben von der Generaldirektion, II. Serie, Inventare österreichischer Archive.
- „ VIII Inventar des Kriegsarchivs Wien, Wien 1953 (v enem zvezku), I. Band, XVIII + 186 strani, II. Band, 203 strani.
- „ IX Inventar des Verkehrsarchivs Wien, Verfasst von Paul MECHTLER, Wien 1959, IX + 148 strani.
- HÖW Handbuch der österreichischen Wissenschaft, 5. Band 1964, Wien 1965, 848 strani; pogl. Archive, str. 155—330.
- MSLA Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Graz, letniki 1—18, 1951—1968.
- OIDAR Opći inventar Državnog arhiva u Rijeci, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, I/1953, str. 360—367; ponatis v Arhivist, 1954, Dodatak I, str. X—XII.
- Perroni Felice PERRONI, Inventario generale delle carte conservate nel R. Archivio di Stato di Trieste e nella Sezione d'Archivio di Stato di Fiume con note storico-archivistiche, Trieste 1933, 118 strani (od strani 59 naprej o reškem arhivu).

- Posch Fritz POSCH, Gesamtinventar des steiermärkischen Landesarchives, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives I, Graz 1959, XX + 482 strani. S tem so nadomeščeni nekateri starejši popisi gradiva, zlasti delo Inventar des steiermärkischen Statthaltereii-Archives in Graz, Wien 1918, izšlo v IÖSA kot IV. del.
- Slov. (Pregledi fondov v arhivih in podobnih zavodih v Sloveniji.)
- „ /DAS Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS, Ljubljana 1960, (razmn.) 171 strani.
- „ /MALj 60 let Mestnega arhiva Ljubljanskega, s sodelovanjem kolektiva ustanove sestavil Sergij VILFAN, Ljubljana 1959, (multilist), 219 strani.
- „ /Vodn. Vodnik po arhivih Slovenije, Izdalo društvo arhivarjev Slovenije, v Ljubljani 1965, 615 strani. (Za DAS in MALj vsebuje le dopolnitve k prejšnjima dvema publikacijama, v celoti pa zajema druge zgodovinske arhive in ustanove, ki hranijo arhivsko gradivo. Kazalo je izdelano za vse tri publikacije.)
- Druge kratice:
- AS — Arhiv Slovenije
  - FA — Finanzarchiv
  - HHStA — Haus-hof- und Staatsarchiv
  - MALj — Mestni arhiv, Ljubljana
  - PAM — Pokrajinski muzej v Mariboru
  - VA — Verwaltungsarchiv